

ציונים אבל פחות: נרטיבים מתחרים בזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך – ממצאים של סקר דעת קהל

רפי נץ-צנגוט ודניאל בר-טל

תקציר

זיכרון פופולרי, כחלק מן הזיכרון הקולקטיבי, משפיע על התגובות הפסיכולוגיות, הקוגניטיביות והרגשיות של בני חברה הנתונה בסכסוך, ובייחוד על התנהגותם, ולכן חשוב להכירו. למרות זאת, הזיכרון הפופולרי של היהודים בישראל על הסכסוך הישראלי-יהודי-ערבי/פלסטיני טרם נחקר עד כה באמצעות סקר דעת קהל, המאפשר להגיע למדגם מייצג של האוכלוסייה. מאמר זה בא למלא חלק מחוסר זה. הוא מתאר את הזיכרון של אוכלוסייה זו על בסיס סקר דעת קהל שנערך ב-2008 בקרב מדגם מייצג שלה בנוגע ל-24 סוגיות היסטוריות מרכזיות של הסכסוך משלהי המאה ה-19 ועד ימינו. עם סוגיות אלו נמנים יחסי החלוצים היהודים והפלסטינים בארץ-ישראל, הסיבות לפרוץ מלחמות שונות, הסיבות לאקסודוס הפלסטיני ב-1948 ולהקמת ההתנחלויות בשטחים, כנות הצדדים במשא ומתן לשלום, וטוהר הנשק. נוסף על כך, המאמר מציג לראשונה את "אינדקס הזיכרון הישראלי-יהודי של הסכסוך" – ממוצע זיכרון של 24 הסוגיות – שעל פני ספקטרום הנרטיבים הוא נמצא ממוקם בין נרטיב הנוטה לציוני לבין נרטיב מאוזן (פוסט-ציוני), קרוב יותר לאחרון. המאמר גם דן במתאמים בין אינדקס זה לעמדות המרואיינים כלפי הסכסוך ולמאפיינים פסיכולוגיים וסוציו-דמוגרפיים שלהם, ואף במתאם בין אינדקס זה לזיכרון השואה של המרואיינים.

הקדמה¹

סכסוכים בלתי נשלטים ואלימים בין קבוצות שונות בעולם ידועים מאז ומעולם ורווחים בו גם בתחילת המאה ה-21. הסכסוכים הם על ניגודי אינטרסים שנוגעים לנושאים הדורשים פתרון, כגון טריטוריה, משאבים טבעיים, ערכי יסוד או רצון לשלטון עצמי. בבסיס כל הסכסוכים הללו עומד רפרטואר פסיכולוגי-חברתי ובו אוסף של אמונות, עמדות ורגשות של כל צד בכל הנוגע לגורמים לפרוץ הסכסוך ולאירועיו, להימשכותו של הסכסוך ולפתרון הרצוי (Bar-Tal, 2013). בעיקרו, רפרטואר זה מתגבש לתשתית חברתית-פסיכולוגית ובה שלושה מרכיבים מרכזיים: אתוס, אוריינטציה קולקטיבית רגשית וזיכרון קולקטיבי (כולם נוגעים לסכסוך). במאמר זה נתמקד בזיכרון ההיסטוריה של הסכסוך שנושאים עמם בני החברה היהודית בישראל (להלן: ישראלים-יהודים).

החברה היהודית בארץ ישראל ובהמשך במדינת ישראל היא חברה שכבר יותר ממאה שנים – מתחילת המאה ה-20 ועד ימינו – מעורבת בסכסוך הישראלי/יהודי-ערבי/פלסטיני (להלן: הסכסוך), שרוב הזמן הוגדר כבלתי נשלט. במהלכו פיתחו בני חברה זו רפרטואר פסיכולוגי-חברתי של סכסוכים שמרכיביו דומים לאלו שתוארו לעיל. עם זאת, עד עתה לא בחן כל מחקר את הזיכרון הפופולרי של הסכסוך בקרבם (בר-טל, 2007; Bar-On, 2004). מטרת מאמר זה להציג לראשונה את מאפייני הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך. נתחיל בתיאור הספרות העוסקת באופן כללי ברפרטואר פסיכולוגי-חברתי של סכסוכים (עם דגש על הזיכרון) ובהמשך נתמקד במקרה המבחן של החברה היהודית בישראל בהקשר של הסכסוך.

רפרטואר פסיכולוגי-חברתי של סכסוכים

רפרטואר פסיכולוגי-חברתי של סכסוך נועד לסייע לבני החברה המעורבת בסכסוך בלתי נשלט להתמודד עם הקשיים המשמעותיים שהוא יוצר בעבורם. סכסוכים בלתי נשלטים מאופיינים בעיקר בהיותם אלימים, ארוכים (לפחות 25 שנים), טוטאליים, קשורים לסוגיות מרכזיות בעיני שני הצדדים, דורשים השקעה מרובה

1 מחקר זה מומן באמצעות מלגה שהוענקה למחבר הראשון על ידי קרן IPRA (International Peace Research Association), ארצות הברית.

ונתפסים כ"משחק סכום אפס" (Bar-Tal, 2013). הרפרטואר הפסיכולוגי-חברתי של סכסוך כולל שלושה מרכיבים (בר־טל, 2007): (1) אתוס של הסכסוך – המוגדר כמקבץ של אמונות חברתיות מרכזיות לגבי הסכסוך, המספקות לחברה משמעות וכיוון דומיננטיים במהלכו. אמונות אלו נוגעות לשמונה תמות: צדקת המטרות של החברה, ביטחון, פטריוטיזם, אחדות, דימוי עצמי קולקטיבי חיובי, קורבניות עצמית, דה־לגיטימציה של היריב ושלום; (2) אוריינטציה רגשית קולקטיבית של הסכסוך – המוגדרת כרגשות כלפי הסכסוך המשותפים לבני החברה, כגון פחד מן היריב, כעס עליו, או שנאה כלפיו; (3) זיכרון קולקטיבי של סכסוכים שמבוסס בחלקו על אמונות חברתיות דומות לאלו של אתוס הסכסוך. אנו נדון במרכיב השלישי. לפני כן נציין, שהאמונות המרכיבות את אתוס הסכסוך והעומדות בבסיס הזיכרון הקולקטיבי הן פונקציונליות בזמן שיאו של הסכסוך וכשאין שום סימן המאותת על אפשרות של פתרונו בדרך של שלום. לכן אמונות אלו נחשבות לתומכות בהמשך הסכסוך, וכשמופיעים סימנים ברורים לאפשרות של פתרונו בדרך של שלום הן הופכות לחסם בעל עוצמה שמונע את פתרונו.

זיכרון קולקטיבי של סכסוכים

בשנים האחרונות התרחב מאוד המחקר על זיכרון קולקטיבי בכלל ועל זיכרון קולקטיבי של סכסוכים בפרט (Devine-Wright, 2003; Paez & Liu, 2011; Rotberg, 2006). זיכרון קולקטיבי מוגדר כאוסף ייצוגים של העבר המאומצים על ידי בני החברה (Kansteiner, 2002). ייצוגיו כוללים לרוב אירועים מרכזיים שקרו בעבר, או סוגיות שהיו מרכזיות בעבר, אנשים מרכזיים וגם תהליכים כלליים. ייצוגים אלו אינם בהכרח קונצנזואליים, כך שקבוצות שונות בחברה מסוימת יכולות לאמץ ייצוגים שונים של אותם אירועים מרכזיים (Winter & Sivan, 1999). המושג זיכרון קולקטיבי הוא קטגוריית־על ובה סוגים שונים של זיכרונות (Nets-Zehngut, 2012a). העיקריים שבהם הם: זיכרון רשמי – ייצוגי העבר שאימצו המוסדות הפורמליים של הקבוצה/מדינה; זיכרון אוטוביוגרפי – ייצוגי העבר שאימצו האנשים שנכחו בעצמם באירועים הנדונים או שהיו שותפים להיווצרות הסוגיות הנדונות; זיכרון היסטורי – ייצוגי העבר שאימצה האקדמיה; זיכרון תרבותי – ייצוגים המוצגים בערוצי תרבות, תקשורת ומבנים היסטוריים שהשתמרו; זיכרון פופולרי – ייצוגי העבר שאימצו בני החברה המעורבת בהם.

במאמר זה התמקדנו כאמור בזיכרון פופולרי של סכסוכים. זיכרון זה מורכב מנרטיבים שמתייחסים לאירועי העבר של הסכסוך – מהתפרצותו ודרך מהלכיו (Nets-Zehngut, 2013a). נרטיבים אלו לא נועדו לרוב לספר את מה שבאמת קרה בעבר אלא לספק את הצרכים של בני החברה בהווה. לכן ביסודם הם בדרך כלל מוטים, מעוותים וסלקטיביים, ובמילים אחרות – פשטניים, דיכוטומיים ובעלי אופי של שחור-לבן, בהציגם באופן חיובי עד כדי הגזמה את הצד הדבק בהם, ובאופן שלילי ביותר את היריב. בבניית נרטיבים אלו נוקט הצד המחזיק בהם שיטות שונות, כגון הסתמכות על מקורות שתומכים בנרטיבים אלו, העמקת המשמעות של מידע שתומך בהם והצגת המידע שסותר אותם כלא חשוב, הצגת מידע מסולף לתמיכה בהם, השמטת מידע שסותר אותם, ומסגור הנרטיבים כחלק מאירועים שתומכים במשמעותם (למשל, חיבור בין אנטישמיות להתנגדות למעשים של ישראל). מאחר שנרטיבים אלו ממלאים תפקידים חשובים ביותר עבור בני החברה שדבקה בהם, הם מנסים לשמר אותם כהגמוניים. במקרים לא מעטים, כשמופיעים נרטיבים חלופיים שסותרים אותם, מתרחשים מאבקים בזירה הפנים-חברתית ומחוצה לה, והצד המחזיק בנרטיבים תומכי הסכסוך נוקט שיטות שונות כדי לשמר את הדומיננטיות שלהם, כגון שליטה על גישה למידע שיכול לסתור את הנרטיבים הדומיננטיים, צנזורה, ניסיונות לפגוע באמינות של מידע הסותר אותם, ניטור של פעילות מוסדות ושל גופים שפועלים להפצת נרטיבים סותרים, הפעלת סנקציות כנגד מוסדות וגופים אלו, עידוד הפעילות (לרבות במתן תמיכות כספיות) לגופים שפועלים לשמירת הדומיננטיות של נרטיבים אלו והטלת חיסיון על מסמכים ארכיוניים שכוללים מידע שסותר נרטיבים אלו (Bar-Tal, Oren & Nets-Zehngut, 2014; Oren, Nets-Zehngut & Bar-Tal, 2015).

חשיבותו של הזיכרון הפופולרי קשורה לא רק לאופן תפיסת העבר, אלא גם ובעיקר לפונקציונליות שלו בהווה לאור ראיית צורכי העתיד, בייחוד בשלבים הקשים של הסכסוך, שבהם שני הצדדים מעורבים בעימות אלים ללא ניסיונות לפתור אותו בדרכי שלום. לזיכרון זה השפעה ניכרת על מהלך הסכסוך, בעצבו באופן חיובי את האתוס והאוריינטציה הרגשית של הסכסוך כלפי הצד המחזיק בו, ובאופן שלילי כלפי היריב – ובהתאמה גם את התגובות ההתנהגותיות של אותו צד במהלך הסכסוך (Bar-Tal & Salomon, 2006; Nets-Zehngut, 2008). הוא מספק לצד המחזיק בו את הבסיס הפסיכולוגי הנדרש לשם התמודדות עם הקשיים המשמעותיים המאפיינים סכסוך בלתי נשלט. עם זאת, זיכרון כזה גם מונע

ירידה בעוצמת הסכסוך ובסיומו, ופיוס בין הצדדים. לפיכך, ככל שהזיכרון של הסכסוך יעבור טרנספורמציה חיובית כך שיכלול נרטיבים פחות מוטים (כמובן, כשיש בסיס עובדתי לכך, ולרוב יש בסיס כזה), כך גם התגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של הצד המחזיק בו ייהפכו ליותר חיוביות מנקודת המבט של פתרון הסכסוך (Bar-Tal & Salomon, 2006; Nets-Zehngut & Bar-Tal, 2014). לכן חשוב מאוד להבין את מאפייני הזיכרון הזה.

זיכרון של סכסוך בלתי נשלט הוא לרוב נוקשה וניכרת בו התנגדות לשינוי (transformation) חיובי שלו. עם זאת, הספרות התייחסה לכמה גורמים היכולים לתרום להתרחשות טרנספורמציה כזאת: (1) הפסקת הפעולות האלימות בין הצדדים (Bar-Tal & Teichman, 2005); (2) חתימת הסכם שלום מספק בין הצדדים (Kelman, 1999); (3) נחישות של מנהיגי הצדדים להתפשר בסוגיות שיש בהן פערים בעמדות הצדדים ולמסד יחסים ידידות ביניהם (Kopstein, 1997); (4) השפעה גוברת של הקבוצות החברתיות התומכות בפיוס בין הצדדים לו (Kriesberg, 2000); (5) רצון כן של הקהילייה הבין-לאומית בסיום הסכסוך (Kriesberg, 2000); (6) משך הזמן שעבר מאז פתרון הסכסוך, כך שככל שחולף יותר זמן, כך גדלים הסיכויים לשינוי (Rosoux, 2001); (7) התאמה בין האינטרסים של שני הצדדים לסכסוך לפתור אותו והשכנת שלום ביניהם (Zerubavel, 1995).

הזיכרון הקולקטיבי הישראלי-יהודי של הסכסוך

הסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני תופס מקום מרכזי בחיי החברה היהודית בישראל, ויש לו השפעה פסיכולוגית מכריעה על כל אורחות החיים שבה – התרבותיים, הכלכליים, החברתיים והצבאיים. במסגרת זו פיתחו היהודים בישראל רפרטואר פסיכולוגי-חברתי של סכסוכים, שמרכיביו, ככלל, דומים לאלו שתוארו לעיל (בר-טל, 2007), לרבות הזיכרון של הסכסוך (Nets-Zehngut, 2012b). המאפיינים הטיפוסיים של זיכרון קולקטיבי של סכסוכים שלטו עד לשלהי שנות השבעים של המאה ה-20 בקרב הרוב המכריע של החברה היהודית בישראל (Bar-On, 2004; Bar-Tal, 2007; Bar-Tal & Salomon, 2006; Rouhana & Bar-Tal, 1998). אומרת, הרוב המכריע של החברה ומוסדותיה החזיק באותה עת בנרטיב המכונה בדרך כלל "הנרטיב הציוני" לגבי הסכסוך – נרטיב דיכוטומי הנוטה באופן בולט לטובת הישראלים-יהודים בהציגו אותם באופן חיובי מאוד ואת הערבים-פלסטינים באופן שלילי מאוד (Oren, Nets-Zehngut, 2015a, 2015b; Nets-Zehngut, 2015a, 2015b).

(Bar-Tal, 2014). היו לכך שתי סיבות עיקריות: האחת, הנהגת החברה נקטה דרכים שונות כדי למנוע זרימת מידע שיכול היה להאיר את המציאות באופן שונה; האחרת, בני החברה נהגו בצייתנות, גילו קונפורמיות והפעילו צנזורה עצמית (Nets-Zehngut, Pliskin, & Bar-Tal, 2015).

החל משלהי שנות השבעים הלכה ונחלשה אחיזת הנרטיב הציוני בקרב היהודים בישראל. כך למשל, עד אז הציגו מחקרי קהילת המחקר (הזיכרון ההיסטורי), ספרי הזיכרונות של ותיקי הקרבות של מלחמת העצמאות (הזיכרון האוטוביוגרפי) ומאמרי העיתונות בחמשת היומונים המרכזיים (הזיכרון התרבותי) באופן כמעט בלעדי את הנרטיב הציוני על הסיבות לעזיבת הפלסטינים ב-1948 (ככלל, עזיבה מרצון מסיבות שונות) (נץ-צנגוט, 2012; Nets-Zehngut, 2012a, 2015). מאז ואילך ניכר שינוי: מוסדות אלו התחילו להציג בהיקף רחב נרטיב מאוזן (שלעתים מכונה "פוסט-ציוני" או "ביקורתי") בנוגע לסיבות אלו (עזיבה מרצון בשילוב עם גירוש), עד שלבסוף השתלט הנרטיב המאוזן (למעט בספרים של ותיקי קרבות, מהם רק כשליש הציגו נרטיב זה).

בשלהי שנות השמונים חלה התרופפות נוספת במעמדו של הנרטיב הציוני בישראל, עם צמיחת קבוצת חוקרים המכונים לרוב "ההיסטוריונים החדשים" (גלבר, 2007; זנד, 2004). היסטוריונים אלה ביקרו את הייצוגים שהציע הנרטיב הציוני לאירועים שונים של הסכסוך, ייצוגים שעד אז היו חלק בלתי נפרד מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי-יהודי, ומהנרטיב שהם וההיסטוריונים שפרסמו מחקרים ביקורתיים אחריהם הצטיירה תמונה מורכבת יותר מזו של הנרטיב הציוני. נרטיב חלופי זה – הנרטיב הביקורתי – שמטיבו הוא מאוזן יותר, הציג את הישראליים-יהודים (ואת ישראל) באופן חיובי פחות ואת הערבים-פלסטינים באופן שלילי פחות. בכך האיר נרטיב זה את אירועי הסכסוך באור חדש, ביקורתי יותר כלפי הישראליים-יהודים, הכיר במורכבות מצבם של הערבים-פלסטינים, והיה מבוסס על מידע חדש שנחשף לרוב במסגרת מסמכים ארכיוניים, שבחלוף השנים הוסר מהם החיסיון, שנגעו לנושאים כגון אירועי מלחמת העצמאות, המסתננים הפלסטינים בתקופה שלאחריה ומלחמת ששת הימים. במשך השנים רווחה בישראל ההנחה, שהנרטיב הביקורתי המאוזן אומץ בשנות התשעים ואילך רק בזיכרון הפופולרי של קבוצה שולית ואליטיסטית בחברה היהודית בישראל, הכוללת חלק מאנשי האקדמיה והאינטליגנציה (סופרים, אמנים ועיתונאים), בעוד רוב החברה היהודית המשיכה לדבוק בנרטיב הציוני (למשל, גלבר, 2007; Bar-On, 2004).

לא במקרה השתמשנו בביטוי "רווחה בישראל ההנחה" בכל הנוגע לזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך. עד כה לא נערך מחקר שבחן את הזיכרון הנדון. הדיון בזיכרון זה התבסס לא על בדיקה ישירה וממשית אלא רק על הערכות שהופיעו במחקרים, למשל זו שהוצעה במחקר שבדק את אופן ההשפעה האפשרי של ספרי לימוד בהיסטוריה ובאזרחות על הזיכרון הפופולרי (Podeh, 2002). המחקר הנדון בא למלא חוסר זה, ולו באופן חלקי. נפנה כעת לתיאור המתודולוגיה שלו.

מתודולוגיה

זיכרון פופולרי נבדק באופן הטוב ביותר על ידי ביצוע סקרי דעת קהל בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה (Schuman & Rodgers, 2004; Volkmer, 2006). יתרונות השיטה הם בכך שהיא בודקת את הזיכרון באופן ישיר אצל נושאי, ומאפשרת הכללה ממצאי הסקר לכלל האוכלוסייה, בהיותה מבוססת על מדגם מייצג שלה. במסגרת המחקר הנוכחי נערך בקיץ 2008 סקר דעת קהל באמצעות ראיונות טלפוניים בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בישראל (ובגדה המערבית) שמנה 500 מרואיינים. המדגם היה אקראי בשיטת ריבוד של תת-קבוצות, השיג cooperation rate של 50%, והיה מייצג לגבי היבטים שונים של החברה היהודית בישראל. כך, למשל, המדגם כלל 246 גברים ו-254 נשים, והגיל הממוצע שלהם היה 45.5 (SD=16.49). בשאלת האוריינטציה הפוליטית – 41% מהמרואיינים הגדירו את עצמם כ"מנימים", 29.2% כ"מרכזיים" ו-18% כשמאלנים (האחרים, 11.8%, לא השיבו על שאלה זו). ובאשר לרמת הכנסה – 31.6% הגדירו את משפחתם כבעלת הכנסה מתחת לממוצע בישראל, 25.7% – כבעלת הכנסה ממוצעת, ו-42.7% – מעל הממוצע. השאלון תורגם לרוסית (ושוב לעברית על ידי מתרגם אחר, לשם בדיקת תקינות התרגום), והוקפד על כך שמרואיינים הדוברים רוסית יהוטה, ורק כאלה, יראיינו את דוברי הרוסית.

השאלון כלל שלושה חלקים עיקריים. החלק הראשון התייחס לזיכרון הפופולרי וכלל שאלות על 24 סוגיות מרכזיות במהלך הסכסוך, שהתרחשו בין שלהי המאה ה-19 לשנת 2000. נמנו עמם למשל יחסי הפלסטינים והחלוצים היהודים בארץ-ישראל בתקופה שקדמה להקמת המדינה, הסיבות לפרוץ מלחמות שונות, הסיבות לאקסודוס הפלסטיני ב-1948, המניעים להקמת ההתנחלויות, כנות הצדדים

במשאים ומתנים לשלום וטוהר הנשק בהתנגשויות אלימות שונות. בין שאלות הסקר היו: מה הייתה איכות היחסים בין היהודים והפלסטינים בארץ-ישראל במאות השנים שקדמו לתחילת העלייה הציונית לארץ בסוף המאה ה-19? מה היו הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במלחמת העצמאות? מה היו הסיבות העיקריות לחדירה לישראל של המסתננים הערבים-פלסטינים בין תום מלחמת העצמאות לתחילת מלחמת סיני ב-1956? איזה חלק של הערבים תושבי ישראל (ללא מזרח-ירושלים) תכננו או השתתפו בפעולות טרור נגד ישראל לאחר מלחמת העצמאות ועד היום?

לשם זיהוי הסוגיות ההיסטוריות הרלוונטיות נעשה שימוש במחקר אחר, מוקדם יותר, שבדק באמצעות ראיונות פנים אל פנים בקרב קבוצה מגוונת של ישראלים-יהודים מהם לדעתם האירועים או הנושאים המרכזיים של הסכסוך (בר-טל, רביב וארביב, יפורסם). אירועים/נושאים אלו היו למשל מלחמות שפרצו במהלך הסכסוך, תהליכי שלום בין הצדדים ויישום הסכמי שלום. בהמשך בדקנו באופן יסודי אילו נרטיבים מצויים בנוגע לאירועים אלו.

על סמך בדיקה זו הורכבו במחקר הנוכחי ה"תשובות" לשאלות על הזיכרון בעזרת חמישה נרטיבים של תשובות. כלומר, השאלות מייצגות את הנושאים הנדונים, והתשובות לכל שאלה מייצגות את הנרטיבים המרכזיים על כל נושא. חמשת הנרטיבים הם: (1) נרטיב הנוטה מאוד לנרטיב הציוני – מתאר את הישראלים-יהודים וישראל באופן חיובי ביותר או את הערבים-פלסטינים באופן שלילי ביותר (מסומן בספקטרום של נרטיבים כ-1); (2) נרטיב הנוטה בחלקו לנרטיב הציוני – מתאר את הישראלים-יהודים וישראל באופן חיובי למדי או את הערבים-פלסטינים באופן שלילי למדי (מסומן כ-2); (3) נרטיב מאוזן – מציג את שני הצדדים באותו אופן (מסומן כ-3); (4) נרטיב הנוטה בחלקו לנרטיב הערבי-פלסטיני – מתאר את הערבים-פלסטינים באופן חיובי למדי או את הישראלים-יהודים וישראל באופן שלילי למדי (מסומן כ-4); (5) נרטיב הנוטה מאוד לנרטיב ערבי-פלסטיני – מתאר את הערבים-פלסטינים באופן חיובי ביותר או את הישראלים-יהודים וישראל באופן שלילי ביותר (מסומן כ-5). יובהר, כי השימוש במונח "נרטיב ערבי-פלסטיני" אין משמעותו כי זאת אכן עמדת כל הערבים או הפלסטינים בנוגע לכל סוגיה וסוגיה היסטורית שאופן זכירתה נבדק. השימוש במונח זה נעשה כדי להנגיד בין הנרטיב הזה (שבדרך כלל מהלל את הערבים-פלסטינים ותוקף את היהודים וישראל), לבין מגוון הנרטיבים האפשריים הנוטים לנרטיב הציוני, ההפוך (זה שמהלל את היהודים

ואת ישראל ותוקף את הערכים-פלסטינים), שגם הוא מטבע הדברים לא מאפיין את עמדתם של כל היהודים.

חמישה נרטיבים אלו יצרו כאמור ספקטרום של נרטיבים, שנפתח בנרטיב הנוטה מאוד לזה הציוני, אך הולך ונעשה יותר ויותר ביקורתי כלפיו, עד שהוא מסתיים בנרטיב הנוטה מאוד לזה הערבי-פלסטיני. ברוב המכריע של השאלות נעשה שימוש בחמשת הנרטיבים, ובמיעוטן שימשו שלושה מהם (נוטה בחלקו לציוני, מאוזן, ונוטה בחלקו לערבי-פלסטיני). למשל, ספקטרום הנרטיבים על הסיבות לאקסודוס הפלסטיני במהלך מלחמת העצמאות נראה כך: לפי הנרטיב הנוטה מאוד לציוני – כל הפלסטינים עזבו מרצונם, מסיבות שונות; לפי הנרטיב הנוטה בחלקו לציוני – רובם עזבו מרצונם ומיעוטם גורשו; לפי הנרטיב המאוזן – חלקם עזבו מרצונם וחלקם גורשו; לפי הנרטיב הנוטה בחלקו לפלסטיני – רובם גורשו ומיעוטם עזבו מרצונם; ולפי הנרטיב הנוטה מאוד לפלסטיני – כולם גורשו.² התשובות לשאלות היו סגורות.³

ראוי לציין, כי אין קשר הכרחי בין מידת הנטייה של נרטיב מסוים לכין הדיוק ההיסטורי שלו – ייתכן מצב שבו נרטיב מסוים ייטה לטובת צד זה או אחר אך יהיה נכון מבחינה עובדתית. כמו כן, הנרטיב המאוזן אמנם רצוי ומועיל בפתרון סכסוכים בין-קבוצתיים, אבל לא תמיד הוא נכון יותר מבחינה עובדתית. עוד יובהר, כי מאמר זה אינו בוחן מה מדויק ומה שקרי מבחינה עובדתית היסטורית בזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך.

החלק השני של השאלון כלל שאלות שעסקו במאפיינים פסיכולוגיים של המרואיינים, כגון תכונות וערכים (למשל, דפוסים של אישיות סמכותנית, גישה קונפורמיסטית לדברים, נטייה למסורתיות ואמונה באוניברסליזם); המידה של תחושת הקשר לעם היהודי או לישראל; מידת הפתיחות למידע חדש (למשל, ממקורות ישראליים, ערביים-פלסטיניים או בין-לאומיים); רגשות כלפי ערכים-פלסטינים (למשל, שנאה, פחד, ייאוש, כעס) ודה-לגיטימציה שלהם כבני אדם בעלי זכויות; תפיסה עצמית בהקשר של הסכסוך (למשל, קורבנות עצמית); זיכרון פופולרי של רדיפת יהודים בהקשר של אנטישמיות והשוואה; וכן עמדות

2 על הזיכרון הפלסטיני (אוטוביוגרפי, רשמי והיסטורי) הממשי של אקסודוס זה ראו נץ-צנגוט, 2013; 2014; Nets-Zehngut.

3 לתיאור מבנה השאלות והתשובות ראו בהמשך במסגרת תיאור הממצאים וכן בנספח א' המקוון הכולל את כל השאלות והתשובות (ראו קישור להלן בהערה 4).

המרוויינים לגבי היבטים שונים של הסכסוך (למשל, הצורך להתפשר עם הערבים-פלסטינים או לחתום על הסכמי שלום עמם בתנאים מסוימים). בחלק הזה התייחסו המשתתפים לפריטים שהורכבו מסולמות שמידת נכונות הפריט דורגה בהם מ-1 ("כלל לא נכון") עד 6 ("מאוד נכון").

החלק השלישי של השאלון כלל שאלות שעניינן מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המרוויינים כגון השכלה (לפי שנות לימוד – עד 8, 9-11, 12, על-תיכוני, אקדמי חלקי ואקדמי מלא), מידת הדתיות (חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי, חילוני), הכנסה (בהתאם לממוצע בישראל – חמש אפשרויות הנעות בין "הרבה מתחת לממוצע" עד "הרבה מעל לממוצע"), גיל ועמדות פוליטיות (על פני סולם של שבע אפשרויות, בין ימין קיצוני לשמאל קיצוני).

בעת בניית השאלון הושם דגש מיוחד על חלקו הראשון שעסק בשאלות הזיכרון, היות שכאמור, סקר כזה טרם נערך. לפיכך, בשאלות בחלק זה נעשה שימוש בלשון פשוטה יחסית, והוצעו תשובות ממוקדות וקצרות יחסית לשאלות. השאלות אף נשלחו לעיון של כמה מומחים, הן בהיסטוריית הסכסוך והן בעריכת סקרים טלפוניים. בהמשך, לאחר בניית השאלון, נערך פיילוט מוקדם של ראיונות פנים אל פנים עם 15 מרוויינים, וממצאי המשוב החשוב שהתקבל מהם עודכנו בשאלונים. כדי להימנע מהשפעת התופעה של רצייה חברתית הונחו המראיינים להבהיר למרוויינים כי אין תשובות נכונות או לא נכונות, כי התשובה הטובה ביותר היא זו שמשקפת בצורה הנכונה את עמדתם כלפי השאלה, וכי אין כל ציפייה מהם לזכור את כל הפרטים הקשורים להיסטוריה של הסכסוך.

ממצאים

סקר זה נועד כאמור לברוק את הזיכרון הפופולרי של הישראלים-יהודים בעניין 24 סוגיות היסטוריות מרכזיות של הסכסוך. סוגיות אלו נבחרו היות שהן נתפסות על ידי היהודים בישראל כחשובות, מגוונות באופיין (נוגעות בין היתר לסיבות לפרוץ אירועים, להתנהגות הצדדים ולערכים שמנחים אותם) ומקיפות (מתפרשות על פני כל תקופת הסכסוך, משורשיו ועד ימינו). להלן נפרט את ממצאי המחקר, הנחלקים לשניים: ממצאים תיאוריים וממצאים מתאמיים.

ממצאים תיאוריים⁴

בהתייחס למצב הזיכרון הנדון באופן כללי אובחן כאן לראשונה "אינדקס הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך". אינדקס זה נבנה על בסיס ממוצע התשובות על 24 הסוגיות ההיסטוריות. נמצא כי האינדקס ממוקם על פני ספקטרום חמשת הנרטיבים שהוזכרו לעיל – בין נרטיב הנוטה בחלקו לציוני לנרטיב מאוזן, הקרוב יותר לנרטיב הנוטה בחלקו לציוני. קרי, הנרטיב הנוטה בחלקו לציוני הוא הדומיננטי, אך עם נטייה לנרטיב המאוזן. מספרית, ממוצע הזיכרון נמצא על הנקודה של 2.4 (כאמור, בספקטרום שבו הנרטיב הציוני הוא 1, המאוזן – 3 והערבי-פלסטיני – 5). להלן כמה דוגמאות של ממצאי הסקר.

בתשובה לשאלה כללית על חלוקת האחריות בין היהודים והערבים (כולל הפלסטינים) על פרוץ הסכסוך הישראלי-ערבי והתמשכותו השיבו 43.4% מהמרואיינים כי הערבים והפלסטינים הם האחראים העיקריים הן לפרוץ הסכסוך והן להתמשכותו (נרטיב הנוטה בחלקו לציוני); 46% הטילו אחריות שווה על שני הצדדים (נרטיב מאוזן); 4.2% הטילו אחריות עיקרית על היהודים (נרטיב הנוטה בחלקו לערבי/פלסטיני); ו-6.4% אמרו שאינם יודעים. כלומר, הנרטיב הנוטה בחלקו לציוני נמצא במיעוט בהשוואה ל-50.2% מהאוכלוסייה, שרוב מכריע שלה מטיל אחריות שווה על שני הצדדים ומיעוט שולי בה רואה ביהודים את האחראים העיקריים.

שאלה אחרת הייתה על האיכות של יחסי היהודים עם הפלסטינים בארץ-ישראל במאות השנים שקדמו לתחילת העלייה הציונית לארץ בסוף המאה ה-19, היינו לפני פרוץ הסכסוך. לפי הממצאים, 23.4% אימצו נרטיבים ציוניים בטענם כי יחסים אלו היו גרועים מאוד (נרטיב נוטה מאוד לציוני – 6.6%) או די גרועים (נוטה בחלקו לציוני – 16.8%); 31.2% אימצו את הנרטיב המאוזן לפיו איכות היחסים הייתה ברמה בינונית; בעוד 33.2% טענו כי היחסים היו די טובים (29.4%) או טובים מאוד (3.8%); 12.2% אמרו שאינם יודעים). גם כאן נמצא הנרטיב הציוני הכולל במיעוט, הפעם למול 64.4% מהאוכלוסייה.

4 מידע על כל 24 הסוגיות ההיסטוריות והתפלגות האחיזה בקרב הציבור של הנרטיבים השונים לגביהן נמצא בנספח א' של המאמר, ראו: www.collective-memory.info/, פריט שני תחת Academic publications.

בתשובה לשאלה על הנושא ההיסטורי שבעיני היהודים בישראל הוא מהמרכזיים בחשיבותו בסכסוך (הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים בימי מלחמת העצמאות), 40.8% השיבו כי הפליטים עזבו בגלל פחד וקריאות מנהיגיהם שיעזבו (נרטיב נוטה לציוני); 39.2% השיבו כי הם עזבו בגלל פחד, קריאות מנהיגים וגירוש בידי היהודים (נרטיב מאוזן), ו-8% טענו כי הם עזבו משום שגורשו בידי היהודים (נרטיב נוטה לערבי/פלסטיני; 12% אמרו שאינם יודעים). כלומר, 47.2% מהאוכלוסייה טוענים כי חלק מן הפליטים (רוב מכריע של קבוצת מרואיינים זו) או כל הפליטים (מיעוט שולי בקבוצת מרואיינים זו) גורשו.

על שאלה על הסיבות לתופעת ההסתננות הערבית/פלסטינית לישראל בתקופה שבין תום מלחמת העצמאות לתחילת מלחמת סיני ב-1956 ענו 32.6% מהאוכלוסייה על פי נרטיבים ציוניים – 12.4% חשבו כי כל המסתננים חדרו לישראל ממניעי טרור (לביצוע רצח וחבלה), ו-20.2% סברו שרובם חדרו לשם ביצוע פעולות טרור; 32.2% אימצו נרטיב מאוזן ולפיו חציים חדרו ממניעי טרור וחציים ממניעים כלכליים-חברתיים (כגון עיבוד שדות או ביקור קרובי משפחה); יתר הנשאלים אימצו נרטיבים ערביים/פלסטיניים, ולפיהם רוב המסתננים (12.2%) או כולם (2%) חדרו ממניעים כלכליים-חברתיים (21% לא ידעו). מכאן, שהקבוצה הגדולה באוכלוסייה (46.4%) הייתה סבורה שסיבות כלכליות-חברתיות הניעו את רוב המסתננים או לפחות את חציים.

הדוגמה האחרונה היא השאלה בדבר הסיבות העיקריות לפרוץ האינתיפאדה ב-1987. 40.8% מהאוכלוסייה אימצו נרטיבים ציוניים, 23.6% תלו ב"שנאה טבעית לישראל" את פרוץ האינתיפאדה, ו-17.2% אמרו שהיא נבעה "באופן די מרכזי" מהשנאה הזאת. לעומת זאת, 32% מהנשאלים טענו כי הסיבות לאינתיפאדה הן באופן שווה שנאה טבעית וסיבות אחרות (אי-רצון להישלט על ידי ישראל ויחסה הקשה של ישראל); ו-13% נאחזו בנרטיבים ערביים/פלסטיניים, שלפיהם האינתיפאדה נבעה "באופן די מרכזי" מסיבות אחרות – סיבות שאינן שנאה טבעית לישראל (6.6%), או "באופן מרכזי" מסיבות אחרות (6.4%); 14.2% אמרו שאינם יודעים). מכאן, ש-45% מהאוכלוסייה (מאמצי הנרטיב המאוזן ונרטיבים ערביים/פלסטיניים) ייחסו את פרוץ האינתיפאדה לפחות באופן שווה לסיבות שאינן שנאה. למרות האמור לעיל, בנוגע לסוגיות היסטוריות רבות אחרות נמצא הזיכרון הפופולרי הנדון נוטה באופן בולט לנרטיב הציוני. כך, למשל, בתשובה לשאלה על מידת הכנות של ישראל ושל הערבים (לרבות הפלסטינים) בניסיונותיהם להגיע

לשלום במהלך כל הסכסוך, 57.4% מהמשיבים אחזו בנרטיבים ציוניים, לפיהם ישראל הייתה "כנה מאוד" והערבים (שבמדינות ערב) כלל לא (27%), או שישאל הייתה "די כנה" והערבים לא (30.4%). לעומת זאת, רק 28.2% אימצו נרטיב מאוזן, ו-2% צידדו בנרטיבים ערביים/פלסטיניים (12.4% לא ידעו).

שאלה אחרת הייתה, איזה חלק מארץ-ישראל נועד לפלסטינים לפי החלטת החלוקה של האו"ם מ-1947 בהשוואה לחלקם באוכלוסייה. 29.2% מהאוכלוסייה נתלו בנרטיבים ציוניים, ולפיהם הפלסטינים קיבלו חלק מארץ-ישראל שהיה גדול בהרבה יחסית לחלקם באוכלוסייה (10%) או גדול ממנו (19.2%); 20.4% טענו לפי הנרטיב המאוזן כי הפלסטינים היו אמורים לקבל חלק מהארץ השווה לחלקם באוכלוסייה; ואילו 23.8% אימצו נרטיבים ערביים/פלסטיניים ולפיהם הפלסטינים קיבלו חלק הקטן (19%) או הקטן בהרבה (4.8%) מחלקם באוכלוסייה (26.6% לא ידעו). יצוין שהנתונים העובדתיים הם שהפלסטינים היו בעת ההחלטה כשני שלישים מאוכלוסיית ארץ-ישראל אך קיבלו רק 44% מהשטח שחולק לפי ההחלטה הנדונה (מוריס, 2004).

שאלה נוספת הייתה, איזה חלק מהערבים תושבי ישראל (ללא מזרח ירושלים) תכננו פעולות טרור נגד ישראל או השתתפו בהן החל ממלחמת העצמאות ועד היום. 21.8% מהמשיבים ענו שכמעט כל ערביי ישראל (4.8%) או רובם (17%) תכננו פעולות טרור או השתתפו בהן; 15.6% טענו כי חציים תכננו פעולות כאלה או השתתפו בהן; ואילו 52.8% טענו כי רק מיעוט (35.8%) או מיעוט שולי (17%) עשו זאת (9.8% לא ידעו). פירוש הבר, ש-37.4% מהמשיבים (מאמצי הנרטיב הציוני והנרטיב המאוזן) חושבים כי חצי או יותר מערביי ישראל לקחו חלק בפעולות טרור. בפועל, מדובר באחוז שולי ביותר (סמוחה, 2001).

בתשובה לשאלה על הצד לסכסוך האחראי לכישלון תהליך השלום על בסיס הסכמי אוסלו בשנות התשעים, הטילו 50.6% מהמשיבים את האחריות כולה (25.6%) או רובה (25%) על הפלסטינים; רק 28.4% הטילו את האחריות באופן שווה על שני הצדדים, הישראלים והפלסטינים; מעטים בלבד (6%) הטילו את האחריות, כולה או רובה, על הצד הישראלי (15% לא ידעו).

כדוגמה אחרונה בהקשר זה נתייחס לתשובות לשאלה על חלוקת האחריות לכישלון המשא ומתן בין אהוד ברק ויאסר ערפאת בקמפ דייוויד בקיץ 2000 ובסיבות לכך. רוב של 55.6% טענו כי ברק הציע לערפאת הסכם שלום נדיב ביותר אך זה דחה את הצעתו בעיקר כי לא רצה בשלום (עמדת ה"אין פרטנר לשלום");

25.4% טענו כי שני הצדדים אחראים לכישלון, עקב הצעה לא נדיבה דִּיָּה של ברק ואי-התפשרות של ערפאת; מיעוט מבוטל של 3% טענו כי ערפאת אכן רצה בשלום, אך ברק לא היה נדיב דִּיָּה לצורכי הפלסטינים (16% לא ידעו).

ממצאים מתאמיים⁵

על בסיס כל התשובות לשאלות הזיכרון – השאלות שעסקו ביחס הנשאלים לסוגיות היסטוריות – נבנה סולם של הזיכרון הפופולרי של ישראלים-יהודים, ובמבחן קרוונבאך אלפא הוא נמצא בעל מהימנות פנימית גבוהה (מעל 0.8). בהמשך נבחנו המתאמים בין סולם זה לבין כל המשתנים שנבדקו במסגרת החלק השני והשלישי של השאלון (שבדקו מאפיינים פסיכולוגיים, עמדות לגבי הסכסוך ומאפיינים סוציו-דמוגרפיים).

במחקר נמצא קשר מובהק בין הזיכרון הנדון לבין מספר רב של משתנים. התברר כי הסיכויים לאימוץ נרטיב ציוני גדלים ככל שלאדם יותר זיכרון פופולרי הכרוך ברדיפות של היהודים (קשר חזק – $r=.39$; $p<.01$); ככל שהאדם פחות פתוח למידע ממקורות מידע בין-לאומיים (קשר חזק – $r=.39$; $p<.01$); ככל שלאדם תחושת שייכות חזקה לעם היהודי (קשר חזק – $r=.30$; $p<.01$); ככל שהאדם דתי יותר (קשר בינוני – $r=.27$; $p<.01$); ככל שהאדם דוגל בערכי קונפורמיזם (קשר חלש – $r=.17$; $p<.01$) ומסורתיות (קשר בינוני – $r=.25$; $p<.01$); ככל שהכנסת האדם נמוכה יותר (קשר חלש – $r=.12$; $p<.01$); וככל שגיל האדם גבוה יותר (קשר חלש – $r=.10$; $p<.05$). יצוין, כי כשלושה רבעים מהמשיבים אימצו את הנרטיב של רדיפה מתמדת של היהודים, בבחינת "העולם כולו נגדנו".

כמו כן נמצא, כי לאחיזה בנרטיב ציוני של הסכסוך יש קשר מובהק לסיכויים להרגשת רגשות שליליים כנגד ערבים/פלסטינים, כגון שנאה (קשר בינוני), פחד (קשר חלש), ייאוש (קשר חלש), כעס (קשר בינוני); ליחס של דה-לגיטימציה (קשר חזק); ולהתנגדות לחתימת הסכמי שלום עם הסורים והפלסטינים. כמו כן, ככל שהאחיזה בנרטיב הציוני רבה יותר, התקווה לפתרון הסכסוך קטנה יותר (קשר חלש מובהק). במסגרת המחקר נמצא גם קשר מובהק חזק בין המשתנה "עמדה פוליטית" על ממד שמאל-ימין לבין הזיכרון הפופולרי.

5 ממצאים המעידים על המתאם (קורלציה) בין משתנים שונים שיפורטו להלן.

דין

הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך אובחן כנוטה לנרטיב הציוני עם נטייה מסוימת לנרטיב מאוזן. בהתייחס להתפלגות הנרטיבים השונים בקרב האוכלוסייה על סמך שקלול כלל התשובות ניתן לומר, כי קרוב ל-60% מהאוכלוסייה אימצו את הנרטיב הציוני באופן מלא (כ-15%) או חלקי (כ-45%), כ-25% מהאוכלוסייה אימצו את הנרטיב המאוזן, ושיעור זניח מאוד (עד 5%) אימצו נרטיבים ערביים/פלסטיניים (שאר המרואיינים אמרו שאינם יודעים). ממצאים אלו מעודדים בהקשר של התקדמות החברה היהודית בישראל לכיוון של שלום. כפי שראינו במסגרת ניתוח הממצאים המתאמיים, ככל שיותר יהודים בישראל יהיו בעלי הזיכרון הפופולרי המאמץ את הנרטיב המאוזן, כך תשתפר ההתייחסות הפסיכולוגית שלהם לערבים/פלסטינים וכך תגבר נכונותם לחתום הסכמי שלום עמם. עם זאת, הממצאים גם מלמדים שעל החברה היהודית בישראל עוד לעבור כבדת דרך עד שזיכרונה בכל הנוגע לסכסוך יהיה פחות מוטה ויותר מאוזן (כמובן, בתנאי שיש בסיס עובדתי-היסטורי לכך). יהודים רבים בישראל עדיין דבקים בנרטיב ציוני חד-צדדי בנוגע לסוגיות היסטוריות רבות – נרטיב שהוא פשטני, במתכונת של שחור-לבן, המציג את היהודים באור חיובי ואת הערבים/פלסטינים באופן שלילי. תפיסת מציאות כזאת בקרב יהודים רבים פוגעת בקידום השלום, בעודדה רגשות שליליים כלפי הערבים/פלסטינים, חוסר אמון בהם ודה-לגיטימציה שלהם כשותפים להידברות. בהיעדר מחקרים מסוג זה, אי אפשר לערוך השוואה כלשהי בין ממצאי המחקר הנוכחי לממצאים קודמים כדי לזהות את כיוון ההתפתחות של החברה היהודית בישראל בהקשר הנדון. עם זאת, אפשר להניח שהזיכרון הפופולרי השתנה במשך השנים. הכיוון הכללי היה התמתנות (מהנרטיב המאוד נוטה לציוני לזה המאוזן), אך ייתכן שמאז התמוטטות תהליך השלום בשנת 2000 תהליך ההתמתנות נעצר, ומטוטלת הזיכרון נעה חזרה במידה מסוימת לכיוון של אימוץ הנרטיב הנוטה מאוד לציוני. אכן, על סמך מחקרים שונים שבחנו את אופן הצגת הסכסוך על ידי מוסדות שונים בישראל מאז הקמתה ועד ימינו (כמפורט להלן), דומה שיהיה סביר ביותר להניח כי אילו נערך מחקר כדוגמת המחקר הנוכחי למשל בין שנות החמישים לשנות השבעים, היו ממצאיו מצביעים על דבקות רבה בהרבה בנרטיב הנוטה מאוד לציוני (או מהכיוון ההפוך, אימוץ קטן בהרבה בעיקר של הנרטיב המאוזן, אך גם של זה הערבי/פלסטיני). לכן סביר להניח שהחברה היהודית בישראל עברה

טרנספורמציה חיובית, בהפכה לבוגרת יותר ובעלת יכולת לרפלקטיביות עצמית, באופן שאפשר לחלק מחבריה לאמץ נרטיבים ביקורתיים יותר מאשר הנרטיב הנוטה מאוד לציוני.

לפי הספרות הרווחת, הזיכרון הפופולרי צפוי לעבור טרנספורמציה חיובית עם סיום הסכסוך, כשיפתרו מחלוקותיו הבסיסיות, כשתשכך האלימות בין הצדדים ובחלוף זמן רב ללא סכסוך. במקרה הישראלי, הסכמי שלום נחתמו רק עם חלק מהצדדים לסכסוך (מצרים וירדן, ומכל מקום, היחסים עמם מאופיינים ב"שלום קר"), כך שהאלימות נמשכת ברמה זו או אחרת, ולמרות זאת חלה בישראל טרנספורמציה חיובית כלשהי. מהן הסיבות לטרנספורמציה חיובית חלקית זו של הזיכרון? בדיון נתייחס לשני משכי זמן: מקום מדינת ישראל עד שנות השבעים, וממועד זה ועד היום. שנות השבעים הן קו השבר – אם כי התהליכים שיפורטו להלן ככלל התרחשו בהדרגה במהלך שתי התקופות (בר-טל, 2007; גלבר, 2007; זנד, 2004; Bar-On, 2004).

במהלך התקופה הראשונה עודדו בדרך כלל הנסיבות את הזיכרון הפופולרי של הסכסוך לפנות לכיוון הנרטיב הנוטה מאוד לציוני: (1) ישראל הייתה מעורבת באופן עמוק בסכסוך בלתי נשלט, ולמרות ניצחונותיה במלחמות שפרצו במהלכו, בדרך כלל רווחה בקרב אזרחיה היהודים במשך רוב תקופה זו התחושה שקיומה הפיזי של המדינה אינו בטוח, למעט פרק הזמן הראשון שלאחר הניצחון הגדול במלחמת ששת הימים (ברזילי, 1992); (2) החברה היהודית בישראל אופיינה ברמה גבוהה של קולקטיביזם וקונפורמיות, עקב הרקע הסוציאליסטי של העילית האשכנזית ששלטה ביישוב ובמדינה, הרקע המסורתי של היהודים ממוצא ספרדי ותחושת האיום הביטחוני המתמיד שגרמה למעין התכנסות סביב הדגל (אוהנה וויסטרין, 1996; הורוביץ וליסק, 1990; יער ושביט, 2003); (3) התקשורת נשלטה באופן די בולט על ידי המדינה (כגון הרדיו והטלוויזיה – משלהי שנות השישים) או על ידי מפלגות פוליטיות שלקחו חלק בשלטון (כמו במקרה של העיתונים דבר ועל המשמר) באופן שמנע הפצת רעיונות ומידע ביקורתי בציבור (טוקטלי, 2000; כספי ולימור, 1992); (4) עד 1977 השלטון היה בידי מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) וממשיכת דרכה, רשימת המערך, והן נתמכו על ידי העילית האינטלקטואלית, לרבות המחקרית. מטבע הדברים, חברי עילית זו נמנעו ממתחת ביקורת כלפי המדינה ולא חרגו ממסגרת התייחסותה הנוטה לציונית להיסטוריית הסכסוך (זנד, 2004).

משנות השבעים ואילך התרחשו בישראל תהליכים שונים ושינויים חברתיים וכלכליים שהביאו לירידת התמיכה בנרטיב הנוטה מאוד לצינוני ולעליית התמיכה בנרטיבים ביקורתיים יותר. במהלך רוב תקופה זו הלך וגבר ביטחונה של ישראל בקיומה עקב התעצמותה הצבאית, הסכם השלום עם מצרים ב־1979 ועם ירדן ב־1994, ותהליך השלום עם הפלסטינים בשנות התשעים. למרות התמוטטות תהליך השלום ופרוץ האינתיפאדה השנייה ב־2000, עליית חמאס ברצועת עזה ומלחמת לבנון השנייה – תחושת הביטחון לא נפגעה באופן ניכר. בד בבד, החברה האזרחית בישראל עברה תהליכי שינוי והפכה לפחות קולקטיביסטית וקונפורמית וליותר אינדיבידואלית וביקורתית. היו לכך גורמים רבים, כגון משברי מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון הראשונה שעוררו ביקורת רבה בציבור כנגד העילית הצבאית והפוליטית; תהליך של חילופי דורות, עת בני דור תש״ח פינו את מקומם לבני דור המדינה;⁶ הירידה ברמת המסורתיות של בני הדור השני בקרב היהודים ממוצא ספרדי בהשוואה להוריהם; תהליכי אמריקניזציה וגלובליזציה שהביאו לפתיחות של החברה הישראלית לעולם ועודדו ערכים של פלורליזם, ביקורתיות, זכויות אזרח וקפיטליזם; הופעתם או התגברותם של שסעים חברתיים על רקע דתי, כלכלי, פוליטי ועדתי; והעלייה הגדולה מברית המועצות לשעבר (בתחילת שנות התשעים).

אחד השינויים הבולטים על קו השבר של שנות השבעים היה המעבר של התקשורת לידיים פרטיות תוך כדי אימוץ מכוונות מסחרית. בשנות התשעים זה כבר היה דגם מובהק שאפיין אותה. בשנים אלו אף התרחש תהליך של ויסות מחדש של הערוצים האלקטרוניים, שהביא להקמה של מספר רב של ערוצי רדיו וערוצי טלוויזיה שהתחרו ביניהם. תחרות זו הביאה בין השאר לחשיפה ולהפצה של מידע ביקורתי, ובהשוואה לעבר, התקשורת בכללותה נעשתה ביקורתית בהרבה (טוקטלי, 2000; כספי ולימור, 1992).

המהפך השלטוני ב־1977 שבו עלתה לשלטון מפלגת הליכוד גרם לשבר ביחסים ההרמוניים יחסית ששררו בין מוסדות המדינה לעילית האינטלקטואלית שבה, באופן שאפשר לחברי עילית זו לבקר את פעילות המדינה. בקהילת המחקר

6 כפי שראינו במסגרת הדיון בממצאים המתאמים, אנשים מבוגרים נוטים יותר לנרטיב הצינוני והצעירים לנרטיבים אחרים.

בישראל (ובה חוקרים אקדמאים ולא־אקדמאים), שממצאי מחקריה משפיעים על הזיכרון הקולקטיבי, התרחשו שני תהליכים מרכזיים. האחד, חילופי דורות בקרב חוקרים, כך שהצעירים מביניהם היו נכונים יותר להציג במחקריהם ממצאים ביקורתיים מאשר אלה שקדמו להם; והאחר, הסרת החיסיון מעל מסמכים ארכיוניים רבים, ובהם כאלה הקשורים לאירועי מלחמת העצמאות, שאפשרה לחוקרים להציג אירועים אלה באור חדש ונוקב, וכך גם באשר לאירועים מרכזיים אחרים הנוגעים לסכסוך (גלבר, 2007; זנד, 2004).

ההבדלים בין שתי התקופות שמשני צדיו של קו השבר באו לידי ביטוי בולט בין השאר באופן ההתייחסות לסכסוך של מוסדות שונים בישראל (וגם גרמו לאופן התייחסות זה). כך, למשל, התאטרון הישראלי אופיין עד לסוף שנות השישים בנוכחות שולית ביותר של ערבים, אם מבחינת הייצוג בהצגות ואם מבחינת התפקידים השוליים של דמויות ערביות במחזה. בעשור שלאחר תחילת שנות השבעים חלה תפנית משמעותית. דמויות של ערבים ופלסטינים התחילו להופיע בהצגות רבות יותר, לא פעם בתפקידים מרכזיים, תוך כדי שימת דגש על הבעיה שהם נועדו לייצג וייצוג פחות סטראוטיפי מאשר קודם לכן. מגמה זו התחזקה במהלך שנות השמונים והתשעים, ושאלת הסכסוך עברה ל"מרכז הבמה" (אוריין, 1996, 2005).

זו הייתה התמונה גם בקולנוע הישראלי עד סוף שנות השישים – שהיה קולנוע מגויס לתמיכה בפרויקט הציוני. הסרטים הציגו גישה לאומית־הרואית, שעל פיה היהודים בישראל הם הצודקים ולהם הזכות לגאול את ארמת מולדתם. דמויות של ערבים כמעט שלא היו בו, וגם כשהופיעו, הן הוצגו כנחותות, נחשלות, עוינות ושוליות לדמויות היהודיות, ואפילו שטניות. ואולם גם אז, לצד הקולנוע המגויס נעשו סרטים חברתיים ואישיים יותר, ובתחילת שנות השבעים ירד היקף הסרטים הלאומיים־הרואיים. שינוי ניכר בהתייחסות לסכסוך התרחש רק החל מסוף שנות השבעים, עם ה"גל הפלסטיני" בסרטים ישראליים. גל זה אופיין בהצגת הסכסוך באופן מציאותי יותר כעמות בין שתי תנועות לאומיות, בהתמקדות בפלסטינים (להבדיל מ"ערבים" באופן כללי) ובהתייחסות אליהם באופן מורכב יותר מאשר קודם לכן, לרבות הצגת עמדותיהם האותנטיות כלפי הסכסוך וסבלם במהלכו (נאמן, 1998; שוחט, 1991).

התכונות העיקריות שאפיינו את התאטרון והקולנוע בישראל באו לידי ביטוי גם בספרות הישראלית, חוץ מיוצאים מן הכלל שכתבו באופן ביקורתי מיד עם תום

מלחמת העצמאות, שהבולט שבהם הוא ס. יזהר בסיפוריו "השבוי" ו"הרכת חזעה", המעלים את הבעייתיות של המלחמה.

משנות השבעים, ובעיקר לקראת סוף עשור זה, גדל באופן ניכר היקף הדיון בערבים, ובעיקר בפלסטינים, והם זכו לייצוג מרכזי, אותנטי ורב־ממדי יותר. בספרות התחילה למעשה התמודדות משמעותית יותר עם השאלות הקשות שמעלה הסכסוך בקרב שני הצדדים המערבים בו (גוברין, 2002; Ramras-Rauch, 1989). דברים אלה אמורים גם בקשר לספרי הלימוד בהיסטוריה במערכת החינוך הישראלית־יהודית. על פי מחקרו של המזרחן אלי פודה (Podeh, 2002), בהתייחסות של ספרים אלה לאירועים שונים בסכסוך ניתן להבחין בשלוש תקופות מרכזיות: (1) 1948-1967 – נושא הסכסוך כמעט שלא נדון; (2) 1967-1984/5 – הנושא הופיע בספרים אך הוצג על פי הנרטיבים הציוניים; (3) 1984/5-2000 – בצד הנרטיבים הציוניים התחילו להופיע בחלק של הספרים נרטיבים מאוזנים יותר. קיומו של תהליך זה אושש במחקר מאוחר יותר שבדק באופן ספציפי את הייצוג של האקסודוס הפלסטיני ב־1948 בספרי הלימוד. נמצא בו שכל ספרי הלימוד שאושרו לשימוש במערכת החינוך הממלכתית־חילונית החל משנת 2000 (ולפחות עד 2004) הציגו את הנרטיב המאוזן (Nets-Zehngut, 2013b).

שינוי התרחש משלהי שנות השבעים גם בגישתה של התקשורת לסכסוך (Peri, 1998; Wolfsfeld, 2004). זו הציגה באור חיובי את הסכם השלום עם מצרים ותמכה בו, וכך גם בסיקור תהליך השלום עם ירדן ועם הפלסטינים (ובניגוד לעבר, נעשתה הבחנה ברורה בינם לבין כלל הערבים). בשנות התשעים שימשה התקשורת אמצעי חשוב לשינוי האופן שהפלסטינים נתפסו בדעת הקהל הישראלית: בטלוויזיה, ברדיו ובעיתונות רואיינו מנהיגים פלסטינים, הוצגו תנאי החיים הקשים של הפלסטינים והובחן בין קבוצות פלסטיניות שונות – כאלה שתומכות בתהליך השלום וכאלה שמתנגדות לו. בכל הנוגע ישירות לסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים את יישוביהם במלחמת העצמאות – נושא מרכזי ביותר בהקשר של הזיכרון הפופולרי – משלהי שנות השבעים הוצג בתקשורת בעיקר הנרטיב המאוזן ולא רק הציוני, שעד אז הוא היה הבלעדי בה.

לגישה לסכסוך כפי שתוארה כאן הייתה ככל הנראה החל משנות השבעים השפעה ניכרת על הזיכרון הפופולרי הישראלי־יהודי של הסכסוך – כנגד הנטייה הציונית הבלעדית ולכיוון הנטייה המאוזנת הביקורתית. נראה כי ממצאי המחקר הנוכחי משקפים במידת מה את השפעת התהליכים השונים שהתרחשו בישראל על המוסדות השונים בישראל שנדרו לעיל בכל הנוגע לסכסוך.

עם זאת, בסוגיות היסטוריות רבות נמצא כאמור הזיכרון הפופולרי כנוטה באופן משמעותי לנרטיב הציוני, עקב תהליכים שהתרחשו בישראל, שתמכו באופן כמעט בלעדי בנרטיב זה עד לשנות השבעים. זה היה הנרטיב שהוצג בעקביות בפרסומים שונים של משרדי הממשלה, של מרכז ההסברה ושל צה"ל, ואף בספרי לימוד בהיסטוריה, בגאוגרפיה ובאזרחות (בר-טל, 2007; Nets-Zehngut, 2008, 2012b; 2015a, 2015b). עוצמתה של מגמה זו הלכה ונחלשה, אך המגמה עצמה עדיין ניכרת. זאת ועוד, אירועים פוליטיים קשים שונים שהתרחשו משנת 2000 ואילך (כגון כישלון תהליך השלום עם הפלסטינים, פרוץ האינתיפאדה השנייה, עליית חמאס ברצועת עזה, ירי הטילים הגובר לדרום ישראל ומלחמת לבנון השנייה) כנראה גרמו לנסיגה בשילוב הממד הביקורתי בזיכרון הפופולרי. היה בכך כדי להחזיר את הגלגל אחורנית, ולו באופן חלקי, לאימוץ מחודש של הנרטיב הציוני בקרב הציבור (גם אם לא לרמה הגבוהה של העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה).

האחיזה של הנרטיב הציוני בזיכרון הפופולרי תורמת רבות להבנת הדינמיקה הפסיכולוגית של הסכסוך בקרב היהודים בישראל. נרטיב זה, שהוא חלק מהתשתית הפסיכולוגית-חברתית שפיתחה החברה היהודית-ישראלית, משמש לרבים מקרבה כפריזמה להסתכלות על המציאות של הסכסוך. זיהינו בו ארבע תמות ברורות (Oren, Nets-Zehngut, & Bar-Tal, 2015): (1) בניית הסבר שיטתי, ברור ומוצק לתחילתו של הסכסוך, המציג את הרציונל לחזרתם של היהודים לארצם והשולל את הלגיטימיות של טענות הפלסטינים לזכות ההגדרה העצמית שלהם כלאום; (2) הצגת הערבים והפלסטינים באופן שלילי, עקב התנהגותם האלימה ועקב סירובם (בעיקר של הפלסטינים) לקבל פשרות שונות שהוצעו במשך הזמן, ובעיקר החלטת האו"ם מ-1947 על חלוקת הארץ וההצעה של ראש הממשלה אהוד ברק שהוגשה בוועידת קמפ דייוויד בשנת 2000; (3) הצגת הישראלים-יהודים באור חיובי, כבעלי מגוון תכונות, כישורים וערכים חיוביים, ובייחוד כמוסריים וכשוהרי שלום בתפיסותיהם ובפעולותיהם; (4) הצגת הישראלים-יהודים כקורבנות הסכסוך. הם הנפגעים מפעולות האלימות של הערבים והם הסובלים מהתמשכותו של הסכסוך שהערבים מסרבים לפתור אותו בדרכי שלום (בר-טל, 2007). נרטיב אחרון זה הוא חד-צדדי בעיקרו, צבוע בצבעי שחור-לבן, פשטני וסלקטיבי. הוא מתמקד באירועים שמתאימים לתמות המרכזיות שלו ומתעלם מכאלה שנוגדים אותן. מטרתו אינה חיפוש האמת, אלא סיפוק צורכי החברה במסגרת הסכסוך ככל הנוגע להצדקת

פעולות היהודים וישראל בעבר, כדי ליצור סולידריות ופטריוטיות מהסוג הנחוק להתמודדות עם אתגרי הסכסוך.

לקראת סיום מן הראוי לציין כי נראה שהזיכרון הפופולרי שהתגבש בעקבות היסטוריית הרדיפות הוא גורם חשוב בהבנת הפסיכולוגיה הקולקטיבית של החברה היהודית בישראל. רבות נדונה בספרות, בתקשורת ובציבור הטענה שסבלו של העם היהודי מאנטישמיות שהגיעה לשיאה בשואה משפיע על גישתו ועל יחסו לסכסוך. בהתאם לממצאי המחקר בדבר הקשר ההדוק בין זיכרון רדיפות היהודים לזיכרון הסכסוך ובדבר הקשר בין זיכרון הסכסוך לתגובות הפסיכולוגיות השונות כלפי הערבים/פלסטינים ומידת הנכונות לחתימת הסכמי שלום עמם – נראה כי לטענה זו יש אחיזה במציאות.

מכל מקום, ממצאי המחקר הנוגעים לקשר המשמעותי בין זיכרון הסכסוך לבין התגובות הפסיכולוגיות כלפי הערבים/פלסטינים ובינו לבין מידת הנכונות לחתימת הסכמי שלום מצביעים על חשיבותו הכללית של זיכרון זה בהקשר של פתרון סכסוכים ועל הצורך להמשיך ולחקור אותו. לממצאים אלו משמעות הן בהקשר של הסכסוך והן בהקשר של סכסוכים אחרים ברחבי העולם. אם משלבים את ממצאי המחקר עם מסקנות של מחקרים שעסקו בתקופות מוקדמות יותר, אפשר לשער שהחברה היהודית בישראל עברה תהליך של טרנספורמציה חיובית מסוימת של הזיכרון הפופולרי שלה בנוגע לסכסוך. נראה כי יש מקום לטרנספורמציה חיובית נוספת שתאפשר אימוץ של נרטיבים מאוזנים יותר (כול עוד יש בסיס עובדתי לכך), העשויים לשנות את הפריזמה שדרכה מסתכלים הישראלים־יהודים על הסכסוך ועל יריביהם.

אולם, בשנים האחרונות, שבהן נאחזת הנהגת המדינה באופן דוגמטי בנרטיב הציוני ומנסה להקנותו לבני החברה היהודית בישראל, מסתמנת תזווה רגרסיבית באמונות הזיכרון הפופולרי לכיוון הנרטיב הציוני, כפי שמאותתים מחקרים שונים (לדוגמה, מגל, בר־טל והלפרין, יפורסם). אכן, שינוי כבד משקל בזיכרון יכול לבוא רק עם שינוי לטובה במציאות הסכסוך – כשתהליך השלום יתקדם ויואץ. על אנשי האקדמיה מוטלת החובה לתרום לכך באמצעות מחקרים שיאירו את האירועים והצדדים המעורבים בסכסוך באור אובייקטיבי ומדויק ככל האפשר.

מקורות

- אוחנה, דוד, ורברט ויסטריך (1996). מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בצינונות ובישראליות. בתוך דוד אוחנה ורברט ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית** (עמ' 11-37). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- אוריין, דן (1996). **דמות הערבי בתיאטרון הישראלי**. תל אביב: אור-עם.
- אוריין, דן (2005). יהודים וערבים בתיאטרון ובדרמה הטלוויזיונית. בתוך יחזקאל רחמים ודניאל בר-טל (עורכים), **רק על הסכסוך לדבר ידעתי: סוציאליזציה לקונפליקט בחברה הישראלית-יהודית** (עמ' 34-42). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי.
- ברזילי, גד (1992). **דמוקרטיה במלחמה: מחלוקת וקונצנזוס בישראל**. תל אביב: ספרית פועלים.
- בר-טל, דניאל (2007). **לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**. ירושלים: כרמל.
- בר-טל, דניאל, עמירם רביב ורינת ארכיב (יפורסם). **הסכסוך שבראשנו: החברה בישראל באספקלריה פסיכולוגית-חברתית**.
- גוברין, נורית (2002). **קריאת הדורות – ספרות עברית במעגליה**. תל אביב: גוונים.
- גלבר, יואב (2007). **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**. תל אביב: עם עובד.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק (1990). **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר**. תל אביב: עם עובד.
- זנד, שלמה (2004). **ההיסטוריון, הזמן והדמיון – מאסכולת ה"אנאל" ועד לרוצח הפוסט-ציוני**. תל אביב: עם עובד.
- טוקטלי, אורן (2000). **מדיניות תקשורת בישראל**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- יער, אפרים, וזאב שביט (2003). **חברה מרובת שסעים**. בתוך הנ"ל (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, כרך ב' (עמ' 1117-1188). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כספי, דן, ויחיאל לימור (1992). **המתווכים – אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**. תל אביב: עם עובד ומכון אשכול.
- מגל, תמיר, דניאל בר-טל ועירן הלפרין (יפורסם). **למה כל כך קשה להניע אנשים לתמוך בתהליכי שלום? מקרה בוחן של החברה היהודית-ישראלית, 2009-2015**. פוליטיקה. מוריס, בני (2004). **קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001**. תל אביב: עם עובד.
- נאמן, ג'אד (1998). **הכד, הלהב והגביע הקרוש: סרטי הסכסוך היהודי-ערבי והרומנסה**. בתוך נורית גרץ, אורלי לובין וג'אד נאמן (עורכים), **מבטים פיקטיביים – על הקולנוע הישראלי** (עמ' 403-425). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

נץ-צנגוט, רפי (2012). הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות בראי מחקרים של יהודים מן הארץ ומן העולם. פוליטיקה, 21, 151-179.

נץ-צנגוט, רפי (2013). היסטוריית הסכסוך הישראלי-פלסטיני: השוואה בין מקורות ישראליים שבכתב למקורות פלסטינים שבעל פה. מגמות, 49(1), 3-27.

סמוחה, סמי (2001). יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בתוך אפי יער וזאב מעוז (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית*, כרך א' (עמ' 231-363). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

שוחט, אלה (1991). *הקולנוע הישראלי – היסטוריה ואידיאולוגיה*. תל אביב: ברירות.

Bar-On, Mordechai (2004). New historiography and national identity: Reflections on changes in the self perception of Israelis and recent Israeli revisionist historiography. In Anita Shapira (Ed.), *Israeli identity in transition* (pp. 1-29). London: Praeger.

Bar-Tal, Daniel (2007). Socio-psychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50, 1430-1453.

Bar-Tal, Daniel (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bar-Tal, Daniel, Neta Oren, & Rafi Nets-Zehngut (2014). Socio-psychological analysis of conflict-supporting narratives: A general framework. *Journal of Peace Research*, 51(5), 662-675.

Bar-Tal, Daniel, & Salomon, Gavriel (2006). Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolvement, contents, functions and consequences. In Robert Rothberg (Ed.), *History's double helix: The inter-wined narratives of Israel and Palestine* (pp. 19-46). Bloomington, IN: Indiana University Press.

Bar-Tal, Daniel, & Teichman, Yona (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict – perspectives of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Devine-Wright, Patrick (2003). A theoretical overview of memory and conflict. In Ed Cairns and Michael Roe (Eds.), *The role of memory in ethnic conflict* (pp. 9-33). New York: Palgrave MacMillan.

Kansteiner, Wolf (2002). Finding meaning in memory: Methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41(2), 179-197.

- Kelman, Herbert (1999). Transforming the relationship between former enemies: A social- psychological analysis. In Robert Rothstein (Ed.), *After the peace: Resistance and reconciliation* (pp. 193-205). Boulder, CO: Lynne Reinner.
- Kopstein, Jeffrey (1997). The politics of National reconciliation: Memory and institutions in German-Czech relations since 1989. *Nationalism & Ethnic Politics*, 3(2), 57-78.
- Kriesberg, Louis (2000). Coexistence and the reconciliation of communal conflicts. In Eugene Wiener (Ed.), *The handbook of interethnic coexistence* (pp. 182-188). New York: An Abraham Fund Publication.
- Nets-Zehngut, Rafi (2008). Israeli national Information Center and collective memory of the Israeli-Arab conflict. *The Middle East Journal*, 62(4), 653-670.
- Nets-Zehngut, Rafi (2011). Palestinian autobiographical memory regarding the 1948 Palestinian exodus. *Political Psychology*, 32(2), 271-295.
- Nets-Zehngut, Rafi (2012a). The passing of time and the collective memory of conflicts: The case of Israel and the 1948 Palestinian exodus. *Peace and Change*, 37(2), 253-285.
- Nets-Zehngut, Rafi (2012b). The Israeli memory of the Palestinian refugee problem. *Peace Review*, 24(2), 187-194.
- Nets-Zehngut, Rafi (2013a). Major events and the collective memory of conflicts. *International Journal of Conflict Management*, 24(3), 209-230.
- Nets-Zehngut, Rafi (2013b). Israeli approved textbooks and the 1948 Palestinian exodus. *Israel Studies*, 18(3), 41-68.
- Nets-Zehngut, Rafi (2014) The Israeli and Palestinian collective memories of their conflict: Comparing their characteristics, determinants and implications. *Brown Journal of World Affairs*, 20(2), 103-121.
- Nets-Zehngut, Rafi (2015a). Israel's publications agency and the 1948 Palestinian refugees. *Israel Studies*, 21(1), 54-81.
- Nets-Zehngut, Rafi (2015b). The Israeli army's official memory of the 1948 Palestinian exodus (1949-2004). *War in History*, 22(2), 211-234.
- Nets-Zehngut, Rafi, & Bar-Tal, Daniel (2014). Transformation of the official memory of conflicts: A tentative model. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 27(1), 67-91.

- Nets-Zehngut, Rafi, Pliskin, Ruthie, & Bar-Tal, Daniel (2015). Self-censorship in conflicts: Israel and the 1948 Palestinian exodus. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21, 479-499.
- Oren, Neta, Nets-Zehngut, Rafi, & Bar-Tal, Daniel (2015). Construction of the Israeli-Jewish conflict-supportive narrative and the struggle over its dominance. *Political Psychology*, 36(2), 215-230.
- Paez, Daniel, & James Liu (2011). Collective memory of conflicts. In Daniel Bar-Tal (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 105-124). New York: Psychology Press.
- Peri, Yoram (1998). The changed security discourse in the Israeli media. In Daniel Bar-Tal, David Jacobson, & Aaron Klieman (Eds.), *Security concerns: Insights from the Israeli experience* (pp. 113-137). Stamford, CN: JAI Press.
- Podeh, Elie (2002). *The Israeli-Arab conflict in Israeli history textbooks, 1948-2000*. Westport, London: Bergin & Garvey.
- Ramras-Rauch, Gila (1989). *The Arab in Israeli literature*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Rouhana, Nadim, & Bar-Tal, Daniel (1998). Psychological dynamics of intractable conflicts: The Israeli-Palestinian case. *American Psychologist*, 53(7), 761-770.
- Rosoux, Valerie (2001). National identity in France and Germany: From mutual exclusion to negotiation. *International Negotiation*, 6(2), 175-198.
- Rotberg, Robert I. (2006). *Israeli and Palestinian narratives of conflict*. Bloomington, IA: Indiana University Press.
- Schuman, Howard, & Rodgers, Willard (2004). Cohorts, chronology and collective Memories. *Public Opinion Quarterly*, 68(2), 217-254.
- Volkmer, Ingrid (Ed.) (2006). *News in public memory: An international study of media memories across generations*. New York: Peter Lang.
- Winter, Jay, & Emanuel Sivan (1999). *War and remembrance in the twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfsfeld, Gadi (2004). *Media and the path to peace*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zerubavel, Yael (1995). *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*. Chicago: University of Chicago Press.